

Пена Л.І.

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

МОВА І МОВЛЕННЯ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ ТА СУСПІЛЬСТВА

Анотація. У статті розглянуто феномен мови, її відмінність від мовлення; наголошено на тому, що мова – це не просто засіб передачі інформації, це вияв зовнішнього і внутрішнього життя спільноти, це «дух народу». Вказано на необхідність відкидання чужомовних впливів, які руйнують структуру української мови.

Ключові слова: мова, мовлення, українська мова, культура мови, функції мови.

Pena L. LANGUAGE AND SPEECH IN THE LIFE OF A PERSON AND SOCIETY

Abstract. The article examines the phenomenon of language, its difference from speech; it is emphasized that language is not just a means of transmitting information, it is a manifestation of the external and internal life of the community, it is the "spirit of the nation". It is pointed out the need to reject foreign language influences that destroy the structure of the Ukrainian language.

Key words: language, speech, Ukrainian language, language culture, language functions.

Актуальність. Мова як основна ознака, що вирізняє людину з-поміж інших істот, є однією з головних рис національних спільнот. Мова є чимсь значно глибиннішим, незрівнянно важливішим, ніж просто засіб передачі інформації. Тому питання про значення мови і мовлення в житті кожної людини зокрема й суспільства загалом є актуальним.

Мета статті – вияскравити на конкретних прикладах взаємозв'язок мови і мовлення; наголосити на необхідності розпізнавання й відкинення іншомовних впливів, які згубно впливають на структуру української мови.

Виклад основного матеріалу. Крім наукової дефініції мови, є багато визначень мови – «побутових», художніх, емоційно насажених. Мову трактують як основний інструмент комунікації; відповідно, вважаючи її основною функцією комунікативну. Однак мова – це, як уже зазначалося, не просто засіб спілкування; це наша свідомість. Мова – це спосіб існування мислення. За допомогою мови ми обмінюємося думками, передаємо свій досвід, настрої, почуття тощо, і в мові все це зафіксовано. Мова визначає спосіб мислення її носіїв.

У мові відображено зовнішні обставини життя людей. Напр., у мові ескімосів налічують кілька сотень слів на позначення того, що в українській мові називаємо іменником *сніг*, і приблизно стільки ж слів – відповідників прикметника *білий*. Така велика кількість лексем зумовлена довкіллям ескімосів, життя яких цілоріч плине серед білого снігу.

Сенека свого часу зауважив: «Яке життя – така й мова». Німецький просвітитель, мовознавець Вільгельм фон Гумбольдт стверджував: «Мова народу – це його дух, і дух народу – це його мова». Мова є дзеркалом національної свідомості, виразником менталітету. В основу найменування однієї й тієї ж реалії в різних мовах покладено різні ознаки. Пор.: укр. *швець* «той, що шиє», болг. *обущар* «той, хто робить взуття», нім. *Schuhmacher* «той, хто робить черевики»; укр. *веселка* пов'язана з *веселий*, нім. *Regenbogen* буквально перекладається як «дощова дуга»; укр. *лікарня* «там, де лікують», моск. *больница* «там, де терплять біль» тощо. Тут ідеться не про кращість/гіршість мов чи їхню вищість/нижчість, а про іншість, інакшість. Люди по-різному сприймають навколишню дійсність і по-різному відображають її в мові.

Відмінності у сприйнятті буття різними народами, а отже, й між мовами як відображенням цього буття, виражаються на рівні як повнозначних слів, так і службових. Напр., уживання прийменників *на* та *в/у*: донедавна *на Україні* (оскільки Україну сприймали як частину імперії) і сьогочасне *в Україні*. Пор.: *на Прикарпатті, на Київщині, на Харківщині*, бо це частини єдиної України, але *в Україні, у Польщі, в Німеччині* тощо. Або ж: укр. *одружитися з ким* (рівнопрани,

дружні взаємини) і моск. *жениться на ком* (стосунки підпорядкованості когось комусь, залежності).

Мова є національною святинєю кожного народу, кожної нації. І це не просто слова задля слів, це істина життя. Це підтверджує кількасотлітня нелегка історія боротьби української мови за своє буття. Про важливість мови як національної святині свідчать висловлювання багатьох представників різних національностей. Наведемо лише кілька.

Бразильський письменник, дипломат, юрист Руй Барбоза писав: «Народ, що не захищає свою землю і мову, віддасть душу ворогові швидше, ніж той її поглине. Дегенерація народу, нації чи раси починається зі спотворення власної мови». Відомий вислів ірландця Томаса Девіса в перекладі Лесі Українки: «Нація повинна боронити свою мову більше, ніж навіть свою територію – се певніша межа і міцніша границя, ніж фортеця або річка. Втратити рідну мову і перейняти чужу – се найгірший знак підданства, се кайдани на душу. Втратити національну мову – се смерть, се значить, що ярмо вже в'їлося глибоко». Видатний український філолог і церковний діяч Іван Огієнко (митрополит Іларіон) наголошував: «Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національної організації... Мова – це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного Я. І поки живе мова – житиме й народ яко національність».

Коли хочуть наголосити на важливості вивчення іноземних мов, то часто цитують слова німецького письменника, просвітителя Йоганна Вольфганга Гете: «Скільки мов ти знаєш, стільки разів ти людина». Насправді ж цей вислів має продовження і стосується, власне, життєвої необхідності знання рідної мови: «То ж хоч раз стань людиною: вивчи рідну мову».

Свого часу швейцарський мовознавець Фердинан де Сосюр порівняв мову і мовлення зі грою в шахи: шахова дошка, фігури і правила гри він визначив як мову, а конкретну гру – як мовлення. Скільки пар гравців буде, стільки ж буде різних ігор, тобто, використовуючи одні й ті ж засоби, можемо отримати

величезну кількість ігрових партій. Якщо хтось помилився, то це його, власна помилка, вона не передбачена правилами. Аналогічно з мовою та мовленням.

«Мова – це не діяльність мовця, це готовий продукт, пасивно засвоєний індивідом...» [2, с. 26]. Мовлення, навпаки, являє собою індивідуальний акт волі й розуму. «Відокремлюючи мову від мовлення, ми тим самим відділяємо: 1) суспільне від індивідуального; 2) істотне від другорядного та більш чи менш випадкового [2, с. 26].

Мовлення передбачає використання мови в конкретних ситуаціях, коли з обмеженої кількості мовних одиниць створюється необмежена кількість нових змістів, нових текстів. Павло Мовчан слушно зауважив: «Мова – універсальна, але користування нею вкрай індивідуальне».

Кожна національна мова багата, різноманітна й безпомилна, а мовлення може бути як багатим, так і бідним, як різноманітним, так і одноманітним, у ньому можуть траплятися помилки, оскільки воно належить конкретній людині і залежить від неї, від її знань, мовних умінь і навичок.

Культура мовлення свідчить про культуру людини взагалі, рівень її духовного й інтелектуального розвитку.

Беззаперечним фактом є те, що у світі існує єдина українська мова. Однак кожен із тих, для кого українська є рідною, користується нею по-своєму. Мовець бере з неї не все, а лише те, що йому вкрай необхідне і відповідає його мовним уподобанням. Іншими словами, кожного мовця характеризує власне мовлення, яке є неповторним. Унікальність мовлення кожної людини, без сумніву, полягає у своєрідному використанні мовних засобів, у вживанні випадкових слів, словоформ, словосполучень тощо. Тому важливо, щоб кожен дбав про культуру свого мовлення. Справедливий вислів: «Моє мовлення це вбрання, у якому мої думки виходять між люди». Добре, щоби це вбрання було відповідним – нормативним, багатим, різноманітним. І, звичайно ж, без засилля чужих елементів різних рівнів, які руйнують структуру нашої мови і, на жаль, так довго насаджувалися їй усілякими способами, що ми іноді навіть не помічаємо їх і вважаємо прийнятними. Напр., як часто чуємо і самі кажемо: *давайте*

працювати, давайте виконаємо завдання, давайте розглянемо, давайте розповідати тощо. У цих висловах немає дії давання-брання. Вони не є нормою для української мови, а перенесені з ворожої: для їхньої ментальності властиво брати чуже, загарбувати.

Про цю рису пише Тарас Прохасько в есеї «Давай, прошу»: «У цьому російському «давай» ховається вся природа природної російської експансії. Її вагомість полягає в односторонній примсі, яка стала рішенням, що переростає у вимогу. Але має таку ... дипломатичну зачіпку, що виглядає на спільне бажання, успішне виконання якого перетворюється у спільну справу. Йому захотілося, а ти зобов'язаний, бо це ж ми, ми разом і це наш уже інтерес. Як ти можеш не хотіти такого, що я запропонував. Давай! Російське «давай» є майстерним переносом».

Коли вони кажуть «давай», то йдеться передовсім про віддавання...

Українське «дай» зовсім не з того регістру. Дай не передбачає злиття...

Там, де в російській мирне «давай» наповнене тиском і безальтернативністю.., в українському аналогові звучить запрошення, прошу, апеляція до отримання дозволу і готовність почути відмову, вільному воля».

Тому по-українськи замість чужого *давай* правильно вживати форму наказового способу дієслів або ж спонукальну частку *нумо* чи слово *прошу*: *працюймо* або *нумо працювати, виконаймо завдання, розгляньмо, прошу розповідати* тощо.

Ще один приклад того, як мова пов'язана зі сприйняттям і відтворенням дійсності. Часто, коли запрошують когось сісти, то уникають слова «сісти», «сідати», замінюючи на незграбне «присісти»: Присядьте. Присідайте. Причина полягає в тому, що слово «сідайте» нібито асоціюється зі в'язницею й кримінальним світом (як у мові нашого загарбника).

Слово «присісти» (*недок.* присідати) лексикографічні джерела фіксують із такими основними значеннями: «1. Згинаючи ноги в колінах, опускатися до землі. 2. Сідати ненадовго, на якийсь час». Отож дієслово «присядьте» означає «сісти навпочіпки» (як роблять нерідко кримінальні елементи) або ж «присісти перед дорогою».

Що ж стосується заміни в наказовому способі недоконаного виду «сідайте» на доконаний «сядьте», то це не є помилкою. Але сприймається не як запрошення, а як наказ. Тому «сядьте» стилісти радять уживати лише з чіткими вказівними уточненнями: «Сядьте рівно!», «Сядьте, будь ласка, тут», «Сядьте біля мене» і под. Ввічливо запрошуємо до стільців: «Прошу сідати»; «Сідайте, будь ласка».

І таких ілюстрацій насильного вживлення в нашу мову того, що їй не властиве, на жаль, чимало.

Отож не переносімо в нашу мову чуже для неї! Старанно викоплюймо бур'яни, які особливо протягом довгих радянських десятиліть силоміць насаджували в наш український мовний город, щоби знівелювати нашу окремішність і самостійність, асимілювати з іншою мовою. Не просто заборони, зовнішній тиск на мову та її носіїв, а втручання у внутрішню організацію мови – до чого тільки не вдавалися.

Про це писав Юрій Шевельов: «Урядове втручання взагалі, а в даному випадку з боку уряду, опанованого росіянами, у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною. Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії».

Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску: забороняли вживати українську мову прилюдно, цілковито або частково; накидали державну мову через освітню систему; зваблювали українців своєю культурою й можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами панівної нації тощо. Поруч цих «клясичних» метод радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й ортоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови. Таким чином на радянській Україні конфлікт між українською і російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої мови. Боротьба відбувалася не тільки в людській психіці, а й у самій мові» [3, с. 266-267]. Таким чином національне тіло української мови «нашпигували»

чужорідними колючками, які так глибоко вкорінилися, що пересічному мовцеві іноді важко розрізнити, що це не своє, не українське. Викорчовувати такі штучні домішки, позбуватися рудиментів радянської доби треба на всіх мовних рівнях.

Прислухаймося до слів Пилипа Селігея: «Справа честі кожного – бути не просто користувачем, а господарем, охоронцем, будівничим нашої мови. Щоб мова не згасала, потрібно нею думати, писати, говорити. Щодня, щогодини, щохвилини. У родині, на вулиці, на роботі, у мережі. Читати й поширювати писані нею тексти. Не переходити на інші мови скрізь, де це можливо. Пам'ятати, що мовна поведінка кожного з нас – частина життя й що кожне слово, яке українець сказав чи написав не українською, підкошує мову, підриває її позиції, звужує її життєвий обшир...

Повсякденний ужиток української мови дуже важливий. Та ще важливіше пильно вивчати її, любовно передавати дітям, творити нею багату, цікаву, оригінальну культуру» [1, с. 446].

Кожен на своєму місці бодай малою мірою може й повинен долучитися до плекання рідної мови, адже, як слушно зауважив Борис Антоненко-Давидович, «Правильно й чисто говорити своєю мовою може кожний, аби тільки було бажання. Це не є перевагою вчених-лінгвістів, письменників або вчителів-мовників, це не тільки ознака, а й обов'язок кожної культурної людини. Культурними в нас мусять бути всі, незалежно від того, працює людина розумово чи фізично».

Висновки. Важливими функціями мови, крім комунікативної, мислетворчої та ін., є націєтвірна, функція національної ідентифікації та національного самозбереження. Тому мова має значення, мовні питання завжди на часі. Зважаючи на те, що мова – це засіб спілкування, а саме спілкування – це мовлення, намагаймося, щоб мовлення кожного було таким же багатим і різноманітним, як і мова; не допускаймо чужих, невластивих різнорівневих елементів, які спотворюють національне обличчя нашої мови.

Література

1. Селігей П. О. Українська мова у 2222 році: Вступ до лінгвофутурології / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Академперіодика, 2023. 452 с.

2. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Пер. з фр. А.Корнійчук, К.Тищенко. Київ : Основи, 1998. 324 с.

3. Шевельов Ю. Вибрані праці: У 2 кн. Кн. I. Мовознавство. Упоряд. Л.Масенко. 2-ге вид. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 26-279.

Пена Л.І. Мова і мовлення в житті людини та суспільства. *Українські студії в європейському контексті: збірник наукових праць*. № 8. Київ, 2024. С. 72-78.